

Светозар Пилетић

ДУШАН ЂУРОВИЋ: ДУКЉАНСКА ЗЕМЉА

Роман *Дукљанска земља* Душана Ђуровића својим насловом као да хоће да се наслони и да судбински настави легенду о Дукљану на овим нашим просторима. За роман је писац добио низ прворазредних признања, друштвених, и признања критике, од којих је оно које је изрекла Исидора Секулић можда најзначајније, јер је студиозно и аналитично, па се као предговор овом роману може наћи и у антологијском избору библиотеке „Луча“ (Графички завод, Титоград, 1966).

Ми ћемо се оцјеном Исидоре Секулић, а прије свега самим дјелом, позабавити у овој анализи, са жељом да извршимо ми-нуциозну процјену, да видимо што је све овај роман и чиме и да ли он стварно „боље погађа тајанствену власт и лепоту Дукље, него историјске грчеве новије Црне Горе“, како рече Исидора. Нама се управо такво закључивање чини можда мало пре-наглашеним, али у сваком случају занимљивим. Легенда о Дукљану, по којој је „живот још тежи од смрти“ и у којој је „веће јунаштво било живјети него умријети“ (235 ст.), фатумски је присутна. Али не ни досљедно ни до краја, мада се у животу чује и оваква мисао: „Од Главе Зете до Голубоваца никад се ништа ваљано створити не може.“ Тако празновјерица.

Узалудност је, значај, посљедња мјера свему људскоме овдје, јер „Дукљанска земља је несрећна земља“ (ст. 235), како вели и сам писац.

Али она то овим романом није. Није и поред све тешкоће живота и живљења, и поред глади, босотиње, болести, смрти, погибије. Није, јер се и у овом роману живот у посљедњим акордима, у свим акордима, пропиње, усправља, побјеђује, земља се не да:

„... Лонца... добра и племенита земља Лонца била је слободна и на њој се победнички исправљао крупан космати труд-

беник Горчин, исправља се као каква стари балкански џин, дисао дубоко, снажно и осећао да се у њему буди нови живот и нова снага, младићка и крепка.“ (ст. 406).

Значи, није консеквентно спроведена легенда о узалудности која се везује за Дукљана.

Одсуство једне такве консеквентности, међутим, не одузима роману низ прворазредних својстава која га чине дјелом значајним и вриједним, у коме, опет по Исидори, имамо: „... комбинацију традиционалних елемената о модерним ратовима и са социјалним прогледањем Црногораца“ (XIII), па ни „дукљанску“ компоненту у њему, у неком значењу ријечи.

Већ у првом поглављу улази се у једну од преобладајућих особина свијета руралне средине. Ријеч је о корубању кукуруза. Да би се то обавило, потребне су биле најчешће мобе. И те су мобе и та корубања биле прилика да се млади свијет сусретне, види, да ступи у непосредни и близак контакт.

„На тим корубањима увек је весело“ (ст. 17) — рећи ће писац, па даље: „... на њима су се купили момци и девојке из Калина... Пазило се, ко ће до кога сести, ко ће на кога бацити клас, или хоће ли се моћи и смети кроз лабудину пружити рука, да се уштине, само то и ништа. Сада се то не може десити, просто зато што нема момака.“ (стр. 17—18). Направиће писац на самом почетку романа успјелу персонификацију: „Опружио се и простро равно дебели хумус, тако жељна земља, топла мајка, на којој дуго трају годишња доба, пролеће и јесен, на којој класају кукурузи, зри пшеница, цветају воћњаци, куве смокве и румене шипци, када има кише и берићета, да, да, само кад има кише и берићета, и на којој има још лугова, али сужених и обезглављених, не више густих и непроходних као некада када су равницу чинили дивљом и пустом.“ (ст. 3—4)

Издавајмо из тог успјелог и пластичног описа посебно синтагму „куве смокве“, турцизам — ријеч „берићет“ и епитете „сужени и обезглављени“, посебно овај други „обезглављени“, као потврду изузетне пишчеве способности у изналажењу необичног а врло пластичног и функционалног придјева. Али и успјелог поређења — јер мало даље, кад описује ријеку, писац ће рећи:

„А река, изблиза негде горе, више него пушкетом подно манастира који се као крпељ прилепио у страшној жутој литици, продрла, проринтала средином поља и као каква огромна лена змија извила се неколико пута...“

И даље, опис гласова и звукова уноси становиту мјеру непознатог:

„... Само тамо горе као да се чује нешто потмуло и тајанствено, сасвим горе, горе високо. То ваљда планина јечи, буди се као какав џин, јер она, вјерују покрајвођани, ноћу живи, пошто се тада из вечног сна буде дупе погинулих хајдука и крупних косматих камењараца и негде у њеним врлетним горама сакупља-

ју и говоре о своме потомству, које под бременом живота пада челом на камен и трпи, вечно трпи.“ (стр. 4—5)

Тиме је од конкретног и видљивог прешло се у област мита и легенде, од које се писац само условно дистанцира поштапицом „то ваљда“ и дигресијом „вјерују покрајвођани“, у ствари, уз остало и то се успјешно реинкарнира.

Ријеч „покрајвођани“ је географски етник који сусрећемо код Његоша:

„док су мене сви покрајвођани.“

И прича о страху: „они су још деца, или тек излазе из детињства, врџопци и не смију да чекају ноћ.“ (ст. 5) — Прилика је и могућност да се искаже још једна од празновјерица које су живјеле у том крају, да се угради као дио приповиједања:

„... У потоку је неко закопао некрштено дете, а душа таквог новорођенчета је права сотона. Она хоће да се прикаже и да плаче као зацењено дете у колевци, и ти чобанчићи, ако су сами и ако је прошао први мрак, могу да изгубе свест, да ударе у гору, или да их нечастиви намами у реку или удави у плићаку.“ (стр. 5—7).

Али ту има и хумористичких фрагмената, иначе ријетких у овој прози.

А фрагменти:

„... Некада је равница била пуна нечастивих, онда када су биле све саме велике, густе и непроходне дивље лужине, у којима су се вребали и клали Црногорци и Турци. Звали су их „чакали“.

Ови фрагменти дају приповиједању неку митску димензију која се протеже на савременост:

„... од како је рат и од како нема људи код куће [приче су] још више оживеле и жене су постале од утвара страшљиве.“ Том митском доприноси и исказ о гласовима: „... Али тада, из неке далеке дубине, допре до њених ушију неки подмукао и стравичан глас... Невешт не би знао шта је, али она и свако други у котлини, разуме добро.“ (стр. 8)

Тако је одређена празновјерица неутрално препричана и просторно ситуирана — „дрхтале су жене и чекале да још који пут допре из те дубине, као из подземља, као из пакла, потмуло, тајанствено, грозно“. (стр. 9)

Митско се мијеша са обичним свакодневним догађајима: „Мало је била љута што јој је једно теле посало. Спала му бодља негдје на лазини, а чобан не видео и не подмазао“. (ст. 9)

Мијеша се оно са обичним гласовима: „и њен се глас чуо, час овде, час онде и моли да дођу да јој помогну.“ (ст. 11)

У тај амбијент писац уноси и још неке детаље о вјеровању јер му једна личност, дјед Бего (за кога ће рећи: „сед као зимски Маганик“) прича како је „чакала, када су се понели крсти удутима и људи пошкропили њиве богојављенском водицом, не-

стала и ишчезла из равнице," (ст. 14) Чакала је, по тој причи, побјегла у јаму па је „свети владика дошао“ и уз помоћ два најхрабрија момка, који су изнијели из јаме кацу воде, прочитао свету владичанску молитву, ставио крст и посветио је. Ту су воду поново вратили и просули у јаму. И то је дало резултате. Чакала је зацикала, настала је хука, треска и неко сударање и кршење нечега невидљивога, да чојка језа ухвати, и — ишчезли су некуда. Сигурно их отерао свети у пакао.“ Писац и тиме оживљава још један слој народне умјетности и његове рецидиве у савременом живљењу. И однос према опклади сусреће нас на самом почетку исказа, као једна од стереотипија у систему размишљања човјека овог поднебља:

„Опкладу бог не трпи никако, и чојак под њом не треба да изиђе ни пред кућу, а камоли да пође до на какво стравично мјесто“ (стр. 16)

Препознатљивост пејзажа огледа се у бројним примјерима, па као нпр. у овом:

„... а мали град, о којег се река овлаш очешала, сасвим ћути, не чује се, као да он сам у равници не постоји.“ (ст. 4)

Исказ се прекида једноставно и успјело: „Сада се то не може десити, просто зато што нема момака.“ (ст. 18). Тиме се досеже историјска коб једног народа чија је омладина на фронту, те међу дјевојкама „нема правог мушкарца“ (18), „права мушка рука их се не може дотаћи“. (18) Једна од тих дјевојака, Мира, „зајапурила се, зацрвенела као боца вина“. (19) Поређење ослоњено на руралну културу. У њој „нешто чудно“, нешто с чим она не може да влада и да се бори, неки нови тајанствени сакривени живот“. (19) А покрај ње — „гуркају се, штапају, голицају и ударају девојке, девојке пуне снаге, девојке којима се крв ускомешала и које загарају без мушке руке“. (19) Слика се заокружује и поентира ријечима: „... вришти недодирнута и неначета снага...“ (19)

Вриска дјевојка би хтела „да савлада себе, да отера то“ (20), док њој „прса дршћу, играју, скачу.“ (20) Неко је „дунуо и угашио светлост“ (20), а „у мраку је настала цика, ларма, вриска“ (20), био је „мрак густ као тесто“. (21) Дјечака Ненада је нешто зграбило, ухватило снажно и силовито: „... Под њим се нешто поваљало и тонуло у лабудину... превијало се и кршило, дисало испрекидано, узбуркано... страст... прелазила у неко силно дивље лудило... од којег се отимао и бежао, као од какве помахнитале звери.“ (21)

А кад је лампа опет „засветлела и корубачи прионули да докрајче што је још остало, дед Бего је сео поново на своје место, наредио да му се припреми и донесе симсија.“ (21)

И он је „причао о Фундини, о ускоцима из Херцеговине, и о некаквом скадарском везиру који је хтео помоћу Малесије и аскера да прогута и камен и слободу црногорску“. (22) Причањем

је заваравео траг, „да ко не примети како га мучи неки страх и обузима брига и малодушност“. (22)

Ту је и слика како преко оних брда и планина (долази) нешто нејасно и тајанствено, потмуло и дрхтаво, али језиво и страшно“ (ст. 24—25), дјечје питање и одговор мајке — „у планини то вјетар крши борове“. (25)

Представљена су три покољења, али нема мушкараца, на фронту су. Инокоштина је наслов другог поглавља. Жене неуморно раде, спремају се да иду на фронт.

У размишљању једне од њих, Стана се зове, посредно је дат податак о новом модерном устројству црногорске војске, она је осјећала и говорила — „како је то неправда, што су они одведени тако далеко и што нису с оцем и рођацима, у својој чети и у своме батаљону, под својим барјаком, како је то било увек. Брат уз брата више осећа и боље се бори. То ново није добро, та „регуларна војска“ је горе него народна. Она нема толико срца, толико љубави, топлине, полета и јунаштва.“ (29)

И нејач још нестасала хтјела би у војску, па та жена о томе размишљајући овако резонује: „Мало им је муке и невоље, него и та „макања“ још да страда и да се изгуби и ишчезне негде у тој лудој ратној олуји.“ (29)

И при опису природе користе се успјели епитети: „дан је био ведар, танак и прозиран...“ (29)

И у опису дјечјих игара има веома експресивних детаља: „На концу су почели да хватају мраве, оне мирне, црне, што се врло паметно, смишљено и одважно крећу, и оне црвенкасте, који су увек у трку и неком лудом бежању, који имају дуге ноге и по нечему личе на дивље коње.“ (30) Поређење са дивљим коњима је веома пластично, дошло је по некој далекој визуелној сродности. (30)

Тако је око феномена дјечје игре ушло се у неке историјске, архетипске особине Црногораца: мржња према Турцима, мржња према Швабама, љубав према слободи и правди.

И при указивању: „Умео да оплете крошњу, кош за рибе, да направи удицу, да накалеме воћку, а неколико пута је правио сандале... ципеле са дрвеним ђоном“ (31) — Гради се лик на пробраним и добро уоченим, рукотворним детаљима уз даљу судбинску, историјску сличност.

И проблему жене која је сама писац је посветио занимљиве редове:

„Па када би нешто и нашла начина и могућности, како би мужу без њега (сина) стала пред очи... да ли би пред њим била права мајка, би ли била достојна жена на коју он мисли и коју он воли, или би изгледало да је она жена која чезне за мушкарцем...“ (33).

Изнађена је истинска дилема у правој и снажној личности, али се одмах посеже и за историјским коријенима њеним, дома њеног:

„Некад је то била једна од првих кула водотечја када су прагаоци силазили озго са камена и упркос опасности подизали своје домове поред пута који је везивао Албанију и Херцеговину“ (34)

Прича се о кући-кули која је четири пута горела, била пушкарница, „имала своју историју као што је има и тај камен од којег је она сазидана.“ (34)

А да то није била само дилема једне личности, потврђују и ове ријечи:

„Тако се то, уосталом, увек радило у народној војсци, па ето, и у овом рату. Мушкарци се боре, губе — побеђују, како кад, а жене у позадини коморају и држе домове. Њима се у логору обрадују када дођу, оживи дух и шала. Војници трљају руке и сами ваде из бремена дуван, каву и ракију...“ (36)

Удио жена у том рату је велик. Жена иде на фронт и носи мушкарцу храну и друго:

„Нашла је једну једину малу пршуту, коју је хранила и која је црна и чађава висила више огњишта, извадила је из нађава комад проје, коју је прекјуче испекла у црепуљи, под сачем, ставила је два литра лозове препеке... још... да стави и два пара преобуке, кошуље и гаће, па ће време бити готово“ (41)

Реалистичност овог описа више је него уочљива, али опис није оптерећен сувишним, он вјерно одсликава цивилизацијски ниво.

Слично је и кад каже: „... и за своје гладне и наоружане људе“ и за те жене „које су умеле изврсно да кукају и наричу.“

У причању учествује више личности, али се прича од почетка усредсређује на Горчина и његову породицу, сина Рада, „макањче“, како га зову од миља, синове који су на фронту, снахе и остале.

Занимљиво је и размишљање о земљи: „... а домовина је много више него породица, макар она била, као што је његова, сва од камена, планине, сиротиње.“ (36—37) И овдје су ријечи: камен, планина, сиротиња, по неком унутрашњем интензитету поређане.

И друга нека размишљања занимљива су и дочаравају историјски и социјални амбијент краја о коме говоре, као: „Жена је било доста, доста и одвише, и оне се могу заменити и променити као увек, али синова је мало. А син на камену није свако ко носи мушки знак.“ (38) Од бројних вриједности тог исказа указујемо на успутно и као случајно — „као увек“, јер оно открива да однос према жени има своје коријене.

Приповиједање на моменте добија и драматске акценте: „Наједанпут се сети да је заборавила фитиљачу на постељи и да је могла мачка преврнути. Јест, то њена кућа гори, њена инокоштиња букти...“ (44) И та жена није отишла са осталима.

Други дан, послерије подне „мала гомила жена приближавала се логору“ (45) — наставља своје приповиједање писац, лагано,

танано и прецизно. Прилика му је то да нам у посебном поглављу дочара ратни логор, који је „у подножју купастога брда, које је заштићивало војнике од непријатеља“. (46) Са њима су и два дечака Раде и Борко. За првог ће једна од тих жена рећи — „Ишао је као пас“. (48)

У том фрагменту, у размишљању те момчади (Раде и Борко) — опет је нешто што је карактеристика овог краја.

„Слушали су они пре него што се заратило, како људи причају: да Русија воли и помаже Црну Гору и да шаље жита, оружја, одела и новца.“ (47)

На фронту је и Горчин.

У том разговору пуном обичних питања, одговора, шала, чују се и оваква поређења — „насмјаше се као да су пред манастиром на сабору“ (50), затим пословица — „што мачка окоти миша лови“ (50), па онда: „Ко је први није посљедњи, официру“. (51)

Ту је и исказ: „... Војник је бранио овај камен, народ је дигао славу ових гора.“ (53) И онај још бриткији: „Треба главешине послати да опробају како се голим рукама јуриша на бодљикаву жицу и како се руше и освајају утврђења!“ (53)

И та и друга обична, свакодневна говорења прати пишчева опаска занимљива и лијепа: „То је била њихова главна одлика исто тако као што је била слобода и право да се може рећи истина: пркосити свакоме ко је гори“. (51)

Нека поређења и нека резоновања откривају у писцу човјека чврсто везана за свој народ, али и човјека руралне културе. Ево дијалога који то по ко зна који пут потврђује:

„А кога ти подразумијеваш под народом?“

— Кога? То питаш? Мене и тебе, све нас. Све оне који се муче, којима су од мотике надебљали дланови, који су свој вијек боси прошли, по камену, по трупу, испуцаних пета, као магарећих копита, који су жељни скроба да се наједу“. (53)

И у анализи особина војника Народне војске, како се до реорганизације звала црногорска војска, има прецизних и тачних запажања:

„Сваки је војник био слободан, народни војник, онакав какав је увек тамо. У тој слободи он је осећао своју снагу и налазио своје прегнуће...“ (54)

Ту је и опаска: „Барјактар мора бити први“. (60)

Није била прва линија борбе, већ негдје врло близу фронта. Младићу Раду се то ипак причинило „као да се крше, ломе и сурвавају небеса над њим и да право њега гађају топовски меци.“ (61) „Усредсредило је своју пажњу на звук битке који је, по његовом уверењу имао нечега божанственог. Највише га је заносило како се гроктање пушака и какаризање митраљеза слива у један металан звук који се таласа и гиба, покреће и тече, пење и пада... та борба за њега била је силно уживање“. (62)

Дјечак се био одвећ удаљио од оца и осталих, па кад је био пронађен, кад је отац дигао „снажну руку да немилосрдно удари

и казни свога сина“, људи су га у томе спријечили, а он сина ружи: „Ти си још слинав! . . . нећемо да тресемо и зобљемо мраве . . . ти си пеленгаћа“. Тако је цио исказ добио и снагу аутентичног и љепоту спонтаног.

Сијање озимог жита тема је једног поглавља, чиме се писац опет враћа селу. „Дан пуца као сазрео шипак“, успјело је поређење првог пејсажа у њему. Ту је бразда — „танка, права, витка“, ту је сад мало архаична ријеч — „удут“, а на западу — „чврст и дивал камен, тежак гранит“ (66) и „мршаве и слабо исхрањене животиње“ и старо словенско рало и поређење: „Мека и топла земља се пуши као проливена крв“, али ту је и епитет — „етерична измаглица“ из градског жаргона.

Сије се „низ читаву раван“, испод старог града, још један препознатљиви елеменат пејзажа, али се топоним не именује, и „земља се пуши као проливена крв“ (66), што је још једно успјело поређење, а такво је и ово: „жиле . . . од дебелих багрема . . . изврежиле испод земље као танке полумртве змије.“ (67)

О тој жени писац Ђуровић ће рећи — „осетљива и малодушна, као да никад није преко камена прешла“ (68), чиме се камену даје моћ и снага готово митска, а даље — „и да је мушка брига, власт и снага код куће, она би била мирна, кротка и њежна девојка, пуна женствености“. (69)

Стана тепа животињи, лирски њежно, у кочићевском маниру: „Ајс! Ајс! браћо моја, патници, мушка снага и рано . . . А још, још! . . . док сунце прелети преко планина! док тице заграју на легалима! док чобани поћерају кућама . . . Криле, Криле соколе!“ (74)

А преживљавања дјевојачка дочарана су поређењем, опет успјелим и лијепим: „ . . . на њу налете мисли, меке, нежне, као кроз сузе провучене.“ (75)

И сестрине визије браће на фронту су сјетне. Она их види:

„ . . . види их босе, одрпане, пропалих колена и најежених црвених бутина кроз сиве војничке крпе. Измучени и гладни, стоје пресамићени над пушком.“ (75) Тиме се дочарава и рат и однос међу људима и рођацима, а то је и увод за сцену бомбардовања:

„Наједанпут, право према бакарним манастирским гредама и планинским врховима, на широком небу, пред њеним очима, заигра једна тачка као мрена.“ (77—78)

Била је то „сива тичурина“, „клизи високо“, „изгледа као орао“, авион, а „равница мре од страха“ док он „више њих паклено урла и прети“ (78), сви су бјежали, и дјечаци, чобани, Раде и Ненад. Раду се кад би погледао к небу „учинило да је тачно више њега“, што је још једно минуциозно запажање, а Стани која је баш тада навише у њега гледала“ се „учинило да је нешто из његова репа испало, нешто мало, бело, као измет свраке“, (80) — Ово је сродно са Давичовим текстом у поеми

Дјетињство. И тамо је дата слика бомбардовања, али града и дјечјег доживљаја те игре, сиви голуб и кликери, а овдје веристички успјело, са свраком, преузето и настало у руралној средини.

Преплашили су се и волови, „животиње су синуле с мјеста“. И тај опис дат је пластично, са мало ријечи: „За један багрем је закачило рало а у други, напред, упрли они својим чврстим дреновим јармом... али на послетку узалуд, побеђени, наслонили су се на дрво и ћутали.“ (81—82) „Раоник је налетео када су волови преплашено синули, и као бријачки нож преклао ногу изнад папака“. (82)

Стана му је тепала, опет надахнуто и поетично: „Криле, снаго моја... Криле, рано!... Кри — и — илее!... што ћу сад, несрећница!...“ (82)

А успјело је приказана лагана смрт вола:

„Животиња је замукала болно, умируће, као човјек кад јечи... Сузе, крупне и кристалне, као ђурђевданска роса, просипале су се из големих и преврнутих очију његових.“ (83)

У поглављу *Црни дани* насликан је сеоски начин живота, оплакивање смрти погинулог борца:

„... наместила сто пред згариштем куће, мало подаље од појате. По њему је поређала хаљине: чарапе, доколоне, модре димије, џамадан и, на врху, капу. Поређала све то тако да представља човека покојника“. (86)

И ово има снагу вјеродостојног, па се и том обичају даје тумачење: „Тако се то ради увек када ко далеко умре или погине, а ако би се то десило у Америци, у руднику, онда би покојнику стављали још и слику, пошто их отуда сви шаљу, чим пређу, као дар и успомену својима драгим и милим.“ (86)

Тај се реални исказ заокружује тужном опаском која потврђује низак цивилизацијски ниво и сиромаштину:

„Буро никада није био у Америци и никада се није сликао“ (86) и тврдњом да на столу нема ни слике ни хаљина — али „има... сенка његове смрти.“ (86—87)

Дају се имена погинулих: Блажо, Стојан, Срђа, Новица, Јован, официр Секуле, „чак и Борко“, остало свега десет — двадесет њих. Остао и Горчин. Све су то имена људи који су постојали и одиста изгинули. Али и више од тога, то је прича о високом проценту смрти, о томе како се овдје много и често гинуло и како је свачија смрт у рату била запамћена и оплакана. Та се ситуација објашњава дјечаку Раду, са којим се води примјерено наиван разговор: „... да си ти остао тамо и ти би...“

— Не бих ја погинуо.

— Не? На тебе не би пријањало зрно!“ (89)

„Пријањало зрно“, опет једна фолклорно обојена стилема, коју прати и фолклорна поштапица — „... јадна им младост...“

Описује се и начин на који се изјављује саучешће, лелече и плаче, удара „у своја мала и неразвијена прса“ (89), док су

„жене грозно врискале“, љуштиле кожу с лица, тукле се песницама у прса и у свему томе „било је нечега језивог.“ То се протегло на цио крај, јер је погинулих било много, а Раде је ишао од куће до куће „и слушао нарицање“ и осјећао се повријеђеним „што га нису пустили да остане у логору“, присјећао се ноћи кад је „уживао слушајући како се јека боја протеже као неки непрекидни живи ланац“. (92)

Тиме је на свој начин дочарано како се оформљује један епски патријархални поглед на свијет, како у њему, уз остало, то се завршава, помало иреалним, али снажним „гласовима“. То то се завршава, помало иреалним али снажним „гласовима“. То Анђа, чији је муж Ђуро погинуо, а она остала у својој брвнари, да привија „уз себе успавано и буцмасто дете“. (95) — чује, или јој се причиња:

„Анђо!... Анђо!... Плачи, плачи и наричи, јадна и бедна жено... кукај, нека те чује свако... читав свет, јер нећеш више никада видети свог мужа, свога старешину и ратара... Ридај и тужи, велика и болна сиротиња, плачи, растопи срце у сузе... нека твој глас буде ужас и нека га чују отворено... јасно... ридај, ридај, ридај...“ (95)

Иако у самој поенти израз нешто слаби синтагмом „чују отворено“, он је у цјелини химничан и реторичан. Његовој вриједности доприносе понављања: „плачи, плачи“, „кукај... кукај“, „ридај, ридај“, затим слика: „плачи, растопи срце у сузе“ (95). И градација — „... свога мужа, свога старешину и ратара“ и цио заповједни начин у исказу. Фрагменат се доживљава као пјесма нарицаљка.

„Постајемо робље“ доминантне су ријечи из разговора у поглављу „Распредање“ којиме се дочарава капитулација црногорске државе и долазак Шваба. Непријатељ побјеђује, а дјеца се безбрижно играју, играју рата. Није казана година, ни овдје, али се зна да је то била 1916. Кори се дијете, Раде: „Доста је тог твога, приспјенко!... Увијек ћеш дијете остати!“ (98), па се тиме открива опет једна од доминантних човјекских особина, тражи се и од дјеце да и у рату насилно и пребрзо сазру, јер рат то и од њих тражи. У таквој ситуацији и жене су „вјештице“... злогутке, зло слуте и очекују.“ (98) И природа се измијенила: „Планине постале тужне и заспале својим великим мртвим сном, реке измениле боју и обгрлиле брегове. Чини се да је и камен постао сив и више суморан.“ (98—98) Да и из тог дијела издвојимо ријечи: „приспјенко“, „злогутке“, па и запажање о камену.

И све се то назива „луди страх“. Дјетету је све то необично.

И све је то занимљиво и лијепо, пропраћено спознајом да се замеће друго ново доба „да у њему човек добија други лик и облачи друго ново одело, почиње да пати, да једе самог себе, да себе осећа другим... изгубљеним у животу.“ (103) То су клице отуђености која овдје долази не са развојем грађанског друштва и изобиљем, већ са окупацијом и губљењем слободе.

Занимљиво је да је пишчево „витешко доба“ везано за вријеме кад је „човек гладовао, живео дивље и осећао личну вредност“, што као запажање заслужује посебну пажњу, а и не мора да буде до краја тачно и прецизно.

Многе ситуације дају се кроз призму дјетета Рада, или као његов доживљај или као његово запамћивање. Будући да се каже да се ради о капитулацији Црне Горе, а зна се да се то збило јануара 1916. године, писац који је рођен 1901. године тада је имао пуних 15 година. Логично је онда претпоставити да су и многа виђења и многа његова сазнања па и многе ријечи настале као дио властитог искуства. И даље, да је Раде у многим ситуацијама пишчев alter ego.

И дјечак је чуо, између осталог:

„... Од својих се прво треба бранити... кугу на огњишту утаманити“ (106) — чуо нечији тврди и рапави глас, једанпут, а други пут видио како је један војник који је стојао „на асталу пред кафаном, држао пушку у левој руци, а десну дизао у вис и њом тресе и разјарено прети.“ (107) Та слика изражава стање духова и даје значајан и занимљив пишчев мисаони видокруг. Ту стоји:

„Војник је на својим леђима држао слободу и славу оних брда“ (107). Ово може да се схвати као мање-више опште мјесто. Али оно што касније слиједи снажно је и упечатљиво, аналитично, веома критично и према времену и према династији: „...А они тамо под брестом, измишљали су кућиће и никоговиће. Створили су шаку људи, трутова, и у рату и у миру, и овај гладни несрећни народ требало је да их храни, да их носи на својим грбачама и да гледа како се сердар од сердара и војвода од војводе благословљено рађају.“ (107)

Писац то, значи, зна, то исписује и у исто вријеме тиме вјерно одсликава један ниво стања свијести и стања духова. Уз то, овај текст је изразито антидинастички обојен: „... постоји неки зао и невидљив дух у команди, у врховима, који тка и снује црне и срамне нити које су нас завеле за Голеш планину.“ (108)

У једном моменту писац је осјетио и назначио неизмјерну силу тих гигања, чак их и прецизно и шире именовано:

„У души је буктало неизмјерно осећање и револуционарна мржња.“ (110) Записано је и то тачно и лијепо. Али само толико и на томе се аутор није зауставио, већ је и ту саму констатацију готово потро даљим и неутралним: „људи су се тискали, викали, претили песницама. Неки су били црвени у лицу као рак“. (109) Али нама можда такву опаску допушта одиграна историја, па тиме можда и не хтјећи чинимо неправду писцу!?

Паралелно са том радњом одвија се и сцена Радовог демонтирања чауре, што је веома опасан посао, дјечје радости због тога и Горчинов пријекор: „... а ти тако, сметењаче... Е ћу те богами гзгит као жабу, да ти живот не вреди ни паре!...“, а на крају повратак Горчинових синова и мајчине „срећне сузе“.

Сусрешће нас у овом дијелу текста парадоксално лијеп епитет: „Насмијана смрт“; опет претјеривање, и у дјечјим разговорима: „... каже да ће да сакрије пушку и дањом убије једног Швабу... али најбољега“, и то као див нашег етноса.

Има ту и типично дјечјих наивности: „Чудио се куда то крв нестане и што с њом бива када човек умре природном смрћу“. Ово нам се ипак чини мало исфорсирано.

И прича о Борковој смрти, о смрти брата стричевића, тамо на фронту, посредно је ушла у фабулу романа. Казује је породици која је окупљена око ватре „један крупан плећат и снажан човјек“ кога је породица једва препознала. Погинуо је Борко у првој борби, кад је било „неиздрживо и за најчеличнија срца“, полудио је, бјежао „кроз ритолине, беспућа и ноћ, црну и језиву као пакао“. (114) Случајно је на њега наишао Горчин, а Борко се „отимао, клао зубима, уједао као звер и у лудилу страха грозно дрхтао и цептао“. На крају је „дрхтао силно, читавим телом, копао ногама као преклано јуне и пресвиснуо на језив и жалостан начин.“ (114)

У том дијелу текста је и размишљање — „како је дошло несрећно време, како се човек изгубио, како је истргнут из корена.“ (115)

Посебно поглавље писац је посветио опису Горчиновог имања. То је химна сељаку и његовом раду. У том имању средишње место има Лонца, највећа њива, коју је Горчин сматрао као матицу. То је било „лепо сиромашно имање“, а он сам „радан и чуваран“, човјек који је успио „да оно мало што је добио када се поделио са својим браћом, рашири.“ (127)

И његово резонување било је „природан ред“, а он сам имао један циљ: „... школовати децу колико се могне, извести их на пут, и оставити и за себе имање више него што је добио од оца.“ (127)

У његовом кодексу је и ово правило:

„... Ако ко поштено хоће да живи и да му дјеца уче и имање остане, мора да пати и носи посна цријева“. (127) Толико је, значи, мало и ово наше такозвано богатство, сељака малог имовног посједа. Горчин је вјеровао „да је његова снага сва у том малом и скромном имању“ (128), радовао се „што су ту школа, млин и варош пред кућом и што је Лонца баш уза сам град.“ (128)

И таман су „почињали да осећају неко мирење у себи“, и таман су се „како — тако снашли у новим приликама“, што је све дио логике живота, живота упркос проблемима и тешкоћама, задесила их је нова неприлика: дошле су Швабе са „добростојећим и подмуклим Недјељком Лучићем“, сеоским кметом, чија се улога и мјесто у животу села посебно прати. Дошли су да ухапсе дјечака. И ухапсили су га.

Занимљиво је да је добростојећи први издао!

Дјечака су по наговору тог кмета, који је иначе желио да преотме дио Горчиновог имања, хапсили и пустили. Док је био у затвору, описана је сцена односа аустријског официра — чувара према њему из које посебно издвајамо као успјеле неке детаље:

„... А кад је био сасвим близу, униформа се просто мицала и играла [метонимија], кад се зауставио пред њим, дугмад нарастоше и засјаше као злато, као да су сакована од оне чауре што је притискао на прсима као неку велику драгоценост.“ (140)

И у наставку тог описа има добро нађених психосоматских детаља: „И њему се наједанпут у неприсебном стању учини као да су то безброј отворених очију и да га та елегантна униформа гледа њима.“ (140)

И овдје је направљена успјела *метонимијска замјена*: дугме као око.

Ту је и занимљиво медитирање: „одузимају нам Лонџу“... А велиш треба потписати да дајем Лонџу? — „... потписаћу и три пута ако оћете. Само синове да ми оставите.“ Са заносним и болним: „Ах Лонџо, животе мој!... снаго... поносу... Лонџо... Лонџо“ (145) — опет као дио сељакове занесености земљом и човјекове спремности уопште да се за своју дјецу све жртвује.

Исто тако занимљиво је што се догађа међу тим затвореницима, па све до врло суптилног резоновања тих људи, кад је међу њих дошао Раде Кнежић, дјечак: „Почињали су да говоре на све стране и да се буне што силна монархија одводи немоћну дјецу.“ (136)

Исказ „као да му је гром расцепио мозак“, иако има коријен у народној метафорици сматрамо као мање успио.

Сликањем Горчинових привиђења у поглављу *Нечастиви дух* дочарава се човјекова драма у вези са губитком дијела посједа: „Горчине, што је то, Горчине!... зар тако пусти Лонџу... кукавички... женски... као да ниси мој син, као да ниси Кнежић... и већ чујемо у нашим гробовима глас потомства које страшно проклиње... не дај Горчине... умири наше гробове... пођи и види како на њој наше кости ничу.“ (148)

Старац не може да издржи прекоран поглед свога брата, осјећа и види себе као слабића и кукавицу. Лонџа му изгледа као огроман ћилим. Из земље избијају и расту кости, људске, човјечје, стрче ребра, цјеванице ногу и руку, помаљају се људи са мртвачким лобањама, наваљују, може се, звекћу празним костима, хватају га, гуше, даве, и све је то опет једна успјела и химнична слика човјекове муке и везаности за земљу.

Кроз причу Неђа Лучића, кмета и потказивача, који сељаке и ноћу уходи и плаши, ушла је у ткиво романа и прича о логору код Тузи. То су злогласни Вуксанлекићи. А у исказу о том истом Лучићу, сравњују се двије историјске равни, аустријска и турска.

„Убити... убити гада треба...“ (155)

„Ми пропадамо а он купује земљу, увећава своје имање.“ (154)

„Шпијун је микроб који разгриза душу.“ (154)

„Е, добро турско доба! [...] А није богами, него је Турчин чојак био [...] Турчио је људе, али им је остављао душу чисту.“ (155)

И тиме је опредмећена и кроз ликове, односе и ситуације дата и нека архетипска народна мудрост и нешто што су коријени — народни.

Развоју радње помаже и писмо које Горчину долази из Мађарске, од брата Остоје, да покаже како су и ту логори у живот једног народа дубоко засјекли, а до тог је дошло опет после сеоских разговора о земљи, њиви, животу, храни, о срећном свијету у коме тешке сеоске послове раде машине, о Горчиновој плаховитости.

И на тему цивилизацијског нивоа средине има занимљивих опаски:

„У срећном свету — мислио је Бранко — све ово машине раде.“ (168) То је дио размишљања над послом који се мотикама обавља, а ево и једна занимљива констатација, готово на рубу афоризма: „Ћутање је код свих изазивало мисли.“ (168) Омакне се, међутим, и понека непримјерена слика: „... како је њива шогава и тврда.“ (169)

Поглавље *Врела земља* такође започиње медитацијом, овога пута после директно постављеног питања: Шта је то срећа? (177) Одговор је најприје дат једном такође упитно мрченицом: „Јели то што трепери у њиховим срцима?“ (177), али и једним финим и привидним парадоксом, који и те како може бити истинит: „... осјећају они бескрајну срећу и лепо знају да је она силовита и да сатире јако и немилосрдно као бол.“ (177)

Писац се упушта и у медитирање о јунаштву, па му Горчин у једном разговору са братом, у ствари сам са собом, вели: „Јунаштво је и у патњи живјети, јунаштво је зло побједити.“ (179)

Занимљиво је да Горчин, кад су му „оставили само краву, двоје телади и вола“ (180), Швабу брани пред самим собом: „Најзад — убеђивао је он самога себе — и наши су то исто радили, од куће до куће, купили, реквирирали, одузимали и од удовица и од сирочади. Рат је помахнитали курјак...“ (180) „Помахнитали курјак“, изузетно лијепа метафора.

Промакне и овдје, рекли бисмо, новинска, лоша новинска фраза. На примјер: „Радушa и Младен хоће да сагледају стварност“ (180) или ова: „Анђа страшно сагорева на својим осећањима“ (181), опет површна и лако срочена.

Танано је и лијепо, међутим, њено разговарање са малим дјететом, кад га учи да изговори ријеч тата, кад дијете „руком хвата велику белу мајчину дојку“ (181), кад га она „гуши својом милошћу“ (182), успављује, прича му „као да дете разуме“, па све до оног „... и да јој пуше под грло, међу откопчане латице

блузе“. (182) Посебно је лијепа метафора — латице блузе. Жена то чини ноћу — „у ноћним часовима као да је луда“ (182), што је дио психологије младе жене без мужа, а лијепо је и како се та осјећања смјештају у пејзаж и са њим срastaју:

„... Али њу нико никад није чуо, осим танане прољећне ноћи, пуне мириса, пенушавих воћњака и травних цветонисних ливада поред неме и изгубљене реке. Тек би је певци, чудне птице, које осећају тајне промене живота и једно пуцање зоре из високих планина, пробудили из живих снова.“ (183)

Бројни епитети: „пенушавих“, „цветонисних“, „неме“, „изгубљене“ — добро су нађени и пробрани. Тиме пејзаж постаје пунији и садржајнији. Лијепо је — „кукурузи савили бркове... изгледали насмијани“. Спомињу се вишње, шљиве ранке и смокве петроваче, ријека, дјеца која „иду буљуцима да се купају“ и „прже се и црне у муљу, у пржини“, кад их назива „врдопци“, још љепше кад вели „почињали себе да осјећају“. Ту је и спомињање лова на кленове, пастрмке, спомињање и видре, „поред саме обале где гегуца и њушка“ (184) — са закључивањем: „Некад је тај живот на реци био врло леп“ (184) и са смислом за еротско: „И момци су упијали своје погледе у путеност девојака која је избијала испод мокрих и за обрине прилепљених белих и често прозирних купаћих хаљина.“ (184)

Исказан је и смисао за дјечје игре: „Деца само врштите, вичу, праве грају, и пливају живо и ђаволасто“ (185), са низом других пробраних и добро нађених детаља да представе дјечију игру.

Све је то припрема оне што се покрај те ријеке као „нешто необично десило“. Припрема љубавне сцене. Јер, „када се на реци није више чуо ни један живи глас“ и „када су чобани већ замицали на пашу, Бранко, један од Горчинових синова, у моменту кад је и сам хтио да напусти ријеку и њене обале — „... опази, кад му се зевну, да неко силази на воду“. Била је то Мира, дјевојка која је породици донијела оно значајно писмо о логору. Она се „уверила да је река сама“, скинула се и остала у „камрикуши“, неке врсте комбинезону. У води се њено тијело „забеле и прели као сребро“, а кад је из воде изишла „блесну као огромна младица у бистрим провидним планинским водама“. (187) Та дјевојка је „румена као исклесана, леђа, кукови, дојке беле, грудвасте, близнакиње, надигле се и насмијале једна поред друге, а бутине се сљубиле и свеле у нијансе према обрине пуних коленима“ (187).

А у Бранковом виђењу: „Лепа је — нешто је у Бранку шаптало, лепа и заносна унука Бегова, као процвала шљива у мају, лепа и ливадаста као кад загуње отаве, меке и свеже, поред сањиве и вијугасте Зете.“ (187) И та поетичност је лијепа, али веома сродна пишчевој поетици.

И кад су се на крају извјесна препадања сусрели, Бранко је осјећао да га због претераног узбуђења издаје мушкост и одлучност, а она — „плаши се ноћи, плаши се Бранка и себе.“ (141)

Писац је описао ту љубавну сцену и непосредно, кроз додир и прожимање тијела, али и посредно, кроз слику пејзажа, опет у контексту те страсти. Издвајамо и о томе два успјела детаља, мада је цио опус дат са дозом екстазе. Први наш одабир се односи на двоје младих и гласи:

„... Њене прси су дисале често, узбуркано и узнемирено, глава јој је падала заносно, док је он спуштао на врелу земљу из које је опојни топли дах још више палио њихову узаврелу крв.“ (192)

А други се односи на природу око њих и у вези са њиховом радошћу:

„... Брда се осмехну и јаве, крст на старом манастиру блесне, а река као огромна ватрена змија зањише се и пролети равницом, брзаци зашапућу, водопад зашуми још већом снагом се сурва, а воденица ситно зацвили...“ (193)

Иза тога је опет сцена описа природе, која би рационално дата могла да се сведе на ово: мирише земља врела и врело тијело. Живот се отвара док ноћ раствара своја тајна њедра. У њима се рађа и умире, ствара и руши. Али тиме можда и да се упрости, да не кажемо упропасти.

Да би то исказао, писац је исписао химну живота, пјесму у прози.

Њему — мушкарцу: „Мирише земља врела, напукла, мирише сасушена трава, миришу кукурузи и обори, мирише... мирише младост, крв, страст, врело тело.“ (193) Дакле, пет пута поновљен глагол мирише и сваки пут у својеврсној градацији. Но, и ноћ је описана низом детаља:

„Ноћ раствара своја тајна њедра, одвија мисли, страсти, открива живот снова, нагона, живот слутњи и безбројних чудних и тајанствених збивања.“ (193)

Па онда апострофа: „О, те ноћи тамне, ћутљиве и неме, пуније су живота, јасније и искреније од светлих сунчаних дана и сазревања заранака!“ (143) У њој су пробрани епитети: „тамне“, „ћутљиве“, „неме“, „јасније“, „искреније“, „светле“ и метафорично лијепо „сазревање заранака.“

У поенти тог описа исказано је што се све у тим ноћима збива. Исказано је то у реченичним низовима у којима се понавља замјеничка одредница „у њима“.

„У њима рађаља живота пуцају, у њима расцветавају страсти и нагони, у њима се скривају природности и интимности, у њима ухвати и зри срамежљива истина живота, која бежи од виђења дана, у њима се рађа и умире, ствара и руши!“ (193)

У том и у цјелини и у детаљу поетични успјелом опису издвајамо глаголску именицу „рађаља“, као веома успио морфем и архаичну, ријетку ријеч.

Ту је и још један веома успио епитет, „неначето дјевојачко тело“ (192), исказан у фрагменту којим се показује пишево раз-

вијено осјећање за чуло мириса, олфактивно доживљавање свијета: „... дјевојачко тело које је толико чезнуло за мирисом, дахом и додиром мушкарца...“ (192)

Као што видимо: „мирис“ и „дах“ су дошли прије ријечи „додир“.

Лијеп је и епитет „ливадасти кукови“, прецизно: „њеног младог знојавог тела“, а и о ономе — „кад су устали“ — значи, после љубави, писац исказује прецизне ријечи:

„Корачали су полако, немо, ишли у бесциљ, корак по корак... звезде су биле као окупане, чисте, јасне, шапутале и смејале се гледајући...“

Ријечи „немо“, „бесциљ“, „окупане“, „јасне“, „шапутале“, „смејале“ обогаћују опис и такође показују смисао за психолошка доживљавања његових протагониста.

Поглавље се завршава успјешним Горчиновим пријекорним: „Тај мој син... све би пуштио да Зета однесе... све“ (194)

Има међу пишчевим епитетима понекад, по нашем мишљењу, мада сасвим ријетко, и неуспјелих, попут овог: „кукуруз шогав“ или: „... а људи... притезали појас око фрутог, дугачког, руњавог трбуха“ (195), јер су и сами по себи придјиви, „шугав“ и „руњав“ ријечи са руба натуралистичког, у њима палатално „ш“ и „њ“ не звуче пријатно.

И у размишљањима, попут овог, „у целом току реке нема човека који је сигуран“ (195), или овог: „У животу има среће много више него што је људи виде. Она увек у близини нас лебди... као патња, као несрећа“ (196) — учавамо пишчеву склоност за медитирањем. Те и сличне мисли можда и нијесу нека пишчева посебна умотворина, па ни метафорика, али су саопштене веома неусиљено и непретенциозно, па им и то даје драж, као кад човјек са паметним човјеком разговара. Али је зато, мора се рећи, веома лијепо кад вели: „Брига стеже и савија у свој вео свакога ко умије да мисли“ (196).

Даје се и слика социјалног пејзажа насталог доласком окупатора: „И губертских черги нема као пре, пошли даље према Језеру или се вратили опет у Херцеговину“ (195) — што има љепоту аутентичног.

На том проблему се писац не задржава дуже, он га овлаш додирује и размишља и квалификује у категоријама оног времена.

Бранко, Војо, Младен и Рако одлазе. Бранко се од Мире опростио, поетично и по мало романтично, у категоријама националне романтике: „Чекај ме, чекај Миро, доћи ћу опет на пролеће кад набуја ријека. А кад се будеш мене сјетила погледај преко планине, иза којих сунце истијече љети, тамо је Пећ, тамо Дукаћин, тамо сам ја... тамо... тамо.“ (203)

Они су ишли пјешке, што је још један доказ ниског цивилизацијског нивоа и мале материјалне моћи. Пратио их је отац,

односно стриц Горчин, „... до места где су се отворила брда, где Морача разиграно и махнито избија негде из утробе мрачних и тајних планина.“ (201)

Ево још једног препознатљивог и аутентичног пејзажа.

И у вези са градом, у питању је ондашња Пећ, имамо значајне податке: „... ишли по граду и гледали мале кућице, прљаве улице, гадили се на смрдљиве углове, заходе и нечистоћу речице.“ (201)

Или овај: „Швабо јес кидео кров с Патријаршије... они су га носили на својим леђима до камиона“ (201). Опис интересантан и као податак о томе како окупатор није поштовао националне и вјерске светиње, али и као податак о њиховом раду.

О раду је записано и ово: „... Бранко и Рако су кували пекмез, мешали у великим котловима и казанима, а Војо и Младен су носили пуне вреће ораха, јабука и брашна... Од замора нису могли да спавају.“ (201)

Тамо су били „скоро увек гладни“.. (202)

Њихове мисли би се тада враћале натраг у Калин, родно село, а ни тамо није било боље.

Да је Швабо притиснуо цијелу земљу потврђује и синтаagma: „Швабо ушао чврстим друмовима и магарећим постопицама.“ (206)

И писац даје слику и тог живота, стријељања таоца, комитовања, коцкања, чиме се означавају и неке архетипске особине краја. Али и опет казује о зову земље — „кад треба да се од једног зрна добију два класа, од семена зимница“ и сл., са посебним описом реквизиције једног Горчиновог вола. Тај опис је дат кудикамо успјелије него што је било оно медитирање о Турцима и Аустријанцима, негдје на почетку дјела. Успјелије, јер је дато кроз конкретну слику и конкретну ситуацију.

И у поглављу Дукљанска земља по коме је роман и добио име, развија се прича о човјеку и земљи, о човјеку на земљи.

Ту је најприје успјело: „Отерали вола, једног јединог“, јер други је сусједов, „... то је исто као отерати мушку главу, радну снагу“, „... радом ће се победити“, „... Човек три пута пада и три пута се диже“.

И даљи описи показују пуно познавање чари и љепоте природе, све до описа невремена и града који је све то потаманио, до стравичних закључивања у разговорима људи послје тог невремена да је ово дукљанска земља, „у којој не влада милост божја, да је њу некакав латински Дукљан... ставио под своје ђавоље копито“. (238) А тог цара је „Бог казнио, свезао и заковао негдје поред града, негдје у неком најдубљем виру Мораче или Зете“ (238) — што је парафраза познате легенде о Дукљану.

И док нам ти људи казују своје мисли о својим и ширим проблемима, има ту и политички бритких тонова:

Ту је и спомињање Гласинца, Мојковца, са подсећањем: „Швабо је изгубио једну велику битку и командант њихове војске

је из очајања извршио самоубиство“ (243) — са реским и ијетким: „... највећа победа црногорског војника остаће закопана на дну, у тами, као да се родила у ноћи... Тако, у ноћи...“ (243).

Све је то свијест једног народа о себи самоме и на неки начин нас прати као оно Његошево, или слично.

А ово и у поенти има: „Дукљанска земља је несрећна земља... Чојек оће да се подигне и оживи... баш му се тада обурда испод ногу... да није таква, у њој би други народ живио, а не ми.“ (238)

Неким својим призвуком ово подсећа на оне стихове о земљи Вељка Петровића. А и неки акорди у Бећковићевом „Рече ми један чоек“ сличним тоновима одзвањају, па ће највјероватније бити најисправније ако се каже да и једно и друго на сличном или истом инспиративном врелу настаје.

У основи ове метафорике, као што рекох, стоји персонификација. Пишчев однос према свијету је такав као да је у њему све живо.

Описана је и незапамћена олуја, али је и то искоришћено да би се продубио психолошки портрет главне личности, Горчина, и показала његова повезаност са земљом.

У том фрагменту као да су бројне особине пишчеве постике, његова стила.

Најприје — „... да та срећа не прође водотечје“ — значи, корито ријеке, значи, његову равницу. Затим: „... да кишу не потегну плание, посебно лијепо „потегну“ и познавање неких законитости у струјању ваздушних маса. Па онда и неки фатализми и празновјерице, који највјероватније живе у људима који са природом и земљом имају своје и прецизне и конкретне односе: „Да не би урекао и наљутио милостиво небо, није хтео задуго да уђе у кућу... и шапутао неке нечујне молитве“. (225)

Тиме је показано која и каква све противурјечја носи човјек овог поднебља, па и ово: „... и ставља дубок и лаган крст преко себе“ — можда и као израз страха пред непогодама, а можда и као одређено религиозно осјећање у човјеку.

Са друге стране олуја је била повод и прилика да се говори и о смрти неке дјевојке, о божјој казни, па и да се у једном поређењу спомене и стари народ који је овдје прије нас живио: „... јер су се били премного осили као стари Лужани“ (234)

Слика се и опет нешто из обичаја насталих на религијској основи:

„Сваке године — као што му је то и отац Никола радио — на Бадње вече угонио је мал у избу помеђу свећа чији су мали, светли језици треперили и ломили се у дубоким тамним очима животиње.“

Занимљиво је свакако и ово: „Мал“, „свијећа“, „изба“ — као дио фолклорног [ритуала и празновјерице, може се рећи и вјеровања] али, са становишта сликовитости пишчевога говора танано

је запажање да су се „мали светли језици треперили и ломили у . . . очима животиње.“

И дио тешкоћа у животу ове жене, Анђе, у вријеме рата, окупације, глади, повезивало јој се у сјећањима са дјетињством и цијелим њеним животом у кући Горчиновој. Видјела је себе као биједницу којој је кућа изгорјела, а за описану олујну ноћ још једном се вели — „када се био пробудио и узлетео Дукљанов дух“ — што значи да код обичног човјска живи то сазнање о Дукљану.

„Робови земље“ зове се једно поглавље. У њему најприје прича о томе да су се у Горчиновој породици опет тешко завадили. Отац их гори:

„Ви сте мајкићи . . . Ви . . . Ви . . . Ви нисте моји синови! . . .“ (259) То је још једна стереотипија, још једно опште мјесто, овога пута у псовки, али је и оно добро нађено, иако преузето из народног говора.

Очева срџба на синове ће градирати. Он ће им уз остало рећи: „ . . . Дошли сте да кусате моју муку? . . . Не вриједите ви . . . чакмак“ Рећи ће им: „ . . . У крв сте ми се претворили, изроди.“ (260)

И ова је синтагма у народном говору позната.

И тај фрагмент открива како писац „гради“ свој исказ. Најприје цијела једна дијалогска сцена, затим пишчево описивање и објашњавање дате ситуације, па онда пејзаж, па онда предах и нова ситуација и нови разговори итд.

Занимљиво је да је отац Горчин своју њиву и свој рад у овој свађи назва и „моја крв“ што је нека врста скраћене и боље верзије народног: „Крв и зној“.

А у историјском континуитету и тај разговор и бројне ситуације значе раслојавање и сукоб двију генерација. Ти разлази дешавали су се, како писац вели, као по неком правилу, када се нађу то, око ватре, и када морају један другог да гледају близу.

Ватра и огњиште као митски фактори, овдје осјенчени глађу. Они гладни и прегладњели, и једу: „ . . . и настаде халапљиво сркање и лопотање“, (262) опет веристички прецизно и лијепо.

Феномен глади која их је „приклопила“ писца занима. Он односе у породици сматра и као посљедицу изгладњелости, па ће рећи и ово: „њих драже мале ситнице“ (262), а да се то не доживи као плеоназам. Рећи ће да све то „у њима рађа нешто страшно, нешто бесомучно и животињско“ (262). И то ће проширити на категоријални суд да нагонско и несвјесно „у беди, у невољи, у скотским патњама, оживљава и злослутно се кикоће над судбином и животима њиним.“ (262)

У таквим анализама видимо писца и као социо-психолога.

Промакне и ту неко опште мјесто, за које би се могло рећи да је и директно преузета тзв. народна мудролија, попут ове: „ . . . излазио на крај само зато што је имао више среће него

памети.“, као и ова: „Горчин је њима такође враћао истом мери.“ (263)

Са сличног инспиративног и цивилизацијског врела је резоновање о синовима: „како су они ленивци, како се у њима изјавио његов живот, горе него да су девојчуре.“ (263)

А то је резон и фраза патријархалног човјека. „Девојчуре“, можда би боље било да је употребљен израз „дјевојчине“, прави локализам.

Успјеле морфеме имамо у ријечима „букоглавио“ и „силодјерио“.

И у његовом размишљању о томе шта је земља и колика јој је вриједност имамо у одговору понављање, пет пута исту ријеч „како“.

Једанпут то земља — „храни и сиромаше и царева“ — опште мјесто. Други пут се „њена благодет не може измерити ни на једном кантару“ затим, „сељаци (су) најпоштенији и најбољи људи“, обично. Али зато „како је он свуда садио воће и лозе“, веома успјело. А такво је и ово: „Како су овце и пчеле благослов човеку“. (264)

Иза тога, како рекосмо, по правилу, опет је опис: „... и сунце се родило мало, црвено и сузно, као око које је ударила срдита песница“ (263).

Сва три епитета за сунце: „мало“, „црвено“, „сузно“ изузетно су успјела, успјело је и поређење са оком, па и епитет „срдита“, запесницу. Исто тако је успјело исказано протицање воде — „бременита река“ и она је текла у „великим боковима и окукама делила потуљена села и њихова имања“. (264)

И ови људи су опет на земљи. Палају, раде на њој, разговарају, „носећи у себи талог синоћне свађе“. Ту ће се рећи: „Греота је ђаволикати“, „није лако превртати црну земљу“, „свима се вама на њој јалови живот“ и „бољи је грумен земље него грумен злата“ и још тога, са изузетно успјелим да је „Шваба донио рат и нерод заједно, па и са химном земљи:

„Нисте ви видјели како људи у овом камену тамо све до мора жуде за њом. Стружу је ноктима са плоча и прстима носе у своје дочиће... сиротиња живи у овоме камену.“ (268)

Танано је и запажање: „... и земља мора да се одмара као чојак. Послије одмора роди као у Мисиру.“ И то је било поређење које се у једном времену често изговарало и чуло, а познавање села потврђује и друго поређење, никло највјероватније и из властитога искуства — спознаје: „... Као да су на њој овчји ториви били“. (269)

То се протеже и на једно размишљање о богу: „Човјек када нема нашто друго да се ослони, онда се узда у бога... зла је то помоћ када се магли пред очима од глади...“ Ово у крајолику и у тренутку опет занимљивом и као противтежа томе разговарању — „магли“ од „глади“. Те ријечи су и звуковно сродне.

„У том тренутку ударише звона на манастиру преко воде и Бранко прекиде своју мисао, а Горчин затера палу у земљу, скиде капу и три велика дубока крста стави преко себе... благодарност свевишњему.“ (269—270)

Синтагма „затера палу“ дјелује књишки, све остало је и у тексту и у контексту на висини пишчеве метафорике.

Танано је осјећање природе кад се вели: „брда у присоју злате се и умиру у ћутању хладног и зимског предвечеја“. Успјело кад се то у Горчиновом виђењу своди до, рекли бисмо, аматерске прогнозе времена: „... јече брда... Биће ноћас опака мећава.“ (270) Тиме Горчин изговара своју истинску саживљеност са земљом. Изговара и ово: „... мраз ће убити црва и издробити земљу...“, још једно искуством стечено знање. А такво је и ово: „земља прождре многе људе пре вакта зато што не умију на њој да се одрже“ (271), као и признање: „Куд бих ја да се нисам тако варакао“. (271)

У том раду Горчин преживљава тужно сазнање, неку врсту болне катарзе, кад је преморен и исцрпљен, повријеђен пао на ту окрвављену земљу:

„... Одједном му се учини као да види јасно како се сви напори да уздигне своју децу и од њих направи боље људе, боље од себе, срушише заувек...“ (281)

И наведени фрагмент је вишеструко занимљив. Најприје као дио исконске жеље сваког родитеља да дјецу буду од њега боља, па онда као очева спознаја и разочарање. При томе „срушише“, има посебну изражајну вриједност.

Поглавље је и завршено ријечима: „Робље... робље!...“, шапатом прије свега себи као оптужба прошапутаним.

На почетку поглавља Горчин је за земљу рекао: „за моју крв“, фигуративно. На крају, ево, антејско, „земља га је ипак опет освежила, опет му дала нешто снаге...“ (281), али и дословно: „... ухвати крвавим рукама грумен земље, смочи га и притиште њиме слепоочнице.“ (281)

Један дан се зове једно поглавље. Просто и једноставно, али и симболично, да се види шта се све у једном дану може догодити.

У средишту је и даље Горчин. Он је успио да се врати кући, гдје мала Јулка, комшијско дијете, пјева пјесму: „Куку Јоцо“, малу и баналну и наивну пјесму, док је она сама постепено „венула, цедила се, фекчала у лице и постајала пепељаста.“

Овај детаљ писац уграђује као увод у главни ток радње, али нама се чини — не нарочито успјело. Иза тога је у средишту пажње опет Горчин и његова болест и његови Бранко, Војо, Ненад, Раде и супруга Неда. Он је у кући лежао „у свом климавом црвоточном кревету“. Један од синова, Бранко, ишао је по љекара, за кога нису знали „откуд и шта га је довело ту“, али су знали да је „неки надут човек који сељака презире и назива стоком.“ (286)

Насред села, међу окупљеним свијетом лежала је мртва жена. Умрла је од глади. Неко ју је клео, неко казивао да се тамо толико пута од глади умирало. Неко и да је била „гледна“, па и тај епитет иде у ред успјелијих. И он се губи.

Бранко није смио стати, јер се није смјело чекати и оклијевати. И он је наставио пут. Пресрео га је неки човјек, бивши пекар, који је држао руке у џеповима и дочекивао „ветар својим грбавим леђима има“, да му каже да је нека жена „липсала с дететом на моме прагу...“ Јуче је један старац умро. Па „иза једног тесаног камена... лежала је некаква жена згрчена, преврјена и грчевито држећи на прсима мало дете. Били су обадвоје мртви“ (288)

Дакле, смрт на сваком кораку, свирепа и тешка. Од глади, а довођење исте у везу са пекаром, макар и бившим, има смисао подсвјесног кретања ка некадашњем мјесту за спремање хране. Тако и тај дио има документарну вриједност о глади и смрти под гладном Аустријом. Нема замјене том љекару који је био отишао у Дубровник и син се враћа кући необављена посла. Породица је око болесника, брижна и преплашена, кад су дошли наоружани војници да тројицу: Бранка, Воја и Младена, воде на сред села гдје су били скоро сви сељаци.

И то изражава једну од трагичних ситуација народа, али је писцу и то прилика да покаже како је и у тој аустроугарској војсци било и добрих људи и Словена, највјерованије Хрвата, па ће један од њих рећи:

„Не тугуј, брате — рече полако војник који је корачао поред њега — и ја сам силом отеран од куће... једно смо, људи... једнако морамо да ждеремо један другог... Не тугуј... и ја имам дјецу и жену... Имам... Лагано...“ (296)

У томе има хуманости, има мјере, а изнад свега, и по казивању оних који се тога и из свога искуства сјећају, има историјске истине која је добро ситуирана и дочарана. Пажљивим праћењем може се реконструисати што је све окупатор чинио и нашем народу, па овој роман на свој начин може да се узме као историјско штиво, као историјска читанка, посебно неки његови дјелови.

До чега може да доведе рат и глад потврђује и фрагменат *Чојство*. У њему видимо Горчина како краде окупаторске крушке са своје баштине. И те анализе дате су са истанчаним познавањем феномена глади, која човјека оставља без бројних његових природних или стечених узноситости, па на крају и, најстрашније, и без поноса. То је опет оно Његошево: „Страх животу образ каља често“, у некој још анималнијој форми.

Њега су мучили „изобличени ликови синова“, губио је сан, трзао се. Он је говорио о својој њиви, Лонџи, како су му је отели и како на њој сад раде шта хоће: „Развијају вртларство, негују цвећњаке, подижу хладњаке, и горе, при самом улазу у град, из-

градили су круну са ситним обојеним шљунком, како би у њу свако морао погледати пре него уђе у град". (305—306).

А то је била „његова најплоднија њива“.

Све је то навело овог човјека да је на крају и сам постао прекршитељ.

И ево једне од његових драма, његово кајање након тога:

„Ја... ја... зар ја лупеж... да крадем, крадем, крадем... своју земљу... дједовину... хо-хо — гушио се... као да тоне у неко смрдљиво блато.“

А укућани? Драма је и њихова. Јер у таквим ноћима и после тога и они изненађени „искочили су полунаги из својих мршавих постеља и поснопили по кући.“ „Мршаве постеље“, изузетно успио епитет, а успјешно и „поснопили“.

И у поглављу Жито слика се глад и сналажење људи у борби за голи опстанак: „... Беру коприву, жућеницу, маслачак, лучку... Беру многе разне меснате и неотровне траве. То кувају, процеде и осоле добро, по скиле у мале грумуљице и једу... једу...“ (320)

То је сажето у формулацију — сазнање: „... Дошли до сазнања да се и цвеће може јести“. (320)

У поглављу се прича и о крави коју такође окупатори узимају, о смрти једног Горчиновог сина, Воја, од глади, затим о Станиној смрти и то су нови ломови овог човјека — рекли бисмо цина, кога живот туче нештедимице, а тај послједњи бол, ћеркина смрт, најтеже му је пао.

Писац је и то танано изанализирао:

„Никада Горчин није пре осетио и доживео тај страшни слом душе: ни кад су Остоја и Гргур нестали, у Бијелој Гори, ни кад је оружје бацио, ни кад су Рада потерали, ни кад је Лонџу изгубио, ни кад је крао ону ноћ, ни кад су му казали да су Анђа и Мирко умрли од глади, ни кад су му вола и јелку потерали, никад, никад.“ (334)

У тим присјећањима дат је, и обновљен цио фабулативни слој романа, овдје заокружен мишљу, рекли бисмо максимом: „Смрт деце је највећи бол...“ А тих максима или тананих запажања има и овдје на свакој страници.

Нека су мање прихватљива, као ово: „сузе су женске а не мушке“ (334) — иако им је исходиште негдје у народу, у Његошу, неке практични савјети: „... мора се полако јести и танко... житко узимати житну храну“ (332), неке спознаје: „псето кад полуди, полуди од глади.“ (325)

Нека запажања откривају трагедију гладних, цијелог народа: „Он је од пре кратког времена почео да отиче. Ноге, руке и лице подадули се... у Калину има толико тих подадулих и натечених“ (323).

Колика је пак сиромаштина потврђује и ријеч Неде, Горчинове супруге:

„... Ранила сам неколико локума цукра у скрињи“ (323). И таман је тако и било, и у томе се једно вријеме и његова сиромаштина зрцале. Тако се и говорило.

Интересантно је напоменути да се спомињу и „подгоричке терзије“, у вези са доламом главног јунака, а не спомиње се у цијелом роману име града уз који је село Калин и друга села.

Спомиње се и Божова ијетка ријеч, опет на рачун власти: „Остави, синко, истину и поштење код куће... Све ће само доћи... Треба да умијеш да ћутиш... и да главару понесеш пршту или мијех скорупа.“ (339)

И сцена повратка бјегунца дата је пластично. Био је то Ђуро, Анђин муж, и њему се поступно и врло успјело казује што се све у дому и у селу догодило за вријеме његовог одсуства, све до куће, али не ту и не одмах о жени и дјетету.

Ту је и мисао, занимљива опаска: „Бјегунац увијек мисли да га неко прати“ (353)

Истину о породици несрећни човјек ће сагледати на згаришту, како се зове и једно поглавље романа.

У његовом самоговору ту, биће много крика, бола и јаука, али и много мржње према окупатору, трен прије него што ће му Горчин на том истом згаришту „кратко и непотпуно“ испричати све, трен прије но што ће му „велики бол сагорети сваку ријеч, сваки глас“.

Ту догађај, чини се, макар и на трен, постаје оптимистичка трагедија, по сили живота наставља се да се живи, нада никад не умире.

А кад је Горчин Ђуру ипак категорично саопштио што се десило, алузије и индиције у томе за онога кога се тиче нијесу биле довољне, рекао му је то „кратко и непотпуно“, а „коврцава брада се тресла“, несрећни човјек је занијемно, или како писац вели — „велики бол сагорео је сваку реч, сваки глас.“ (361)

Кад је послједња нада умрла, несрећник се изви „као да је полудео“, људи крочише напред и испружише руке да га задрже, али он је већ био напољу, далеко од њих, утонуо поново у ноћ“ (361)

И у посљедња три поглавља дата је слика неких судбински значајних стања у животу земље. Наслови су им Шпањолка, Последња ноћ, Срџба. У ствари, то је слика стања земље у вријеме најстрашније епидемије, болести грипа, која је однијела око двадесет милиона живота из читаве Егропе, затим, послједња ноћ Аустрије, коју до краја прати стравична глад. Чак и у болести Горчинов син Раде је „баш тада спавао дубоко и сањао како пред њим стоји огроман пројни хљеб, велик као брдо, и како он стално једе и не може да се насити“ (394).

О ослобођењу Горчина је обавијестио Суљо, кад су „људи као виљенаци скакали по ливади и плакали“, а Швабо и његов дуги караван утонуо (је), дубоко у љуги и непролазни камен.

отпузао (је), страшан и љигав као аждаја, испружио (је) главу и окренуо према мору.“ (396)

Суља су грлили „као рођеног брата“, говорили му — „Ти си човјек, ти си диван, диван и узвишен човјек“ (397) — па је тиме не само у свечарском тренутку него и у суштини подоста исправљен један став становништва и према том човјеку и према том живљу, став мале толерантности, чак можда и нетрпељивости.

Међутим, неке предрасуде и у смрти даље живе. Тако је и смрт Мирина, за коју се утврдило да носи ванбрачно дијете, била повод за процјену и осуду: „... Укопали смо ону гадуру ван сје-на црковног... тамо ће се не сахрањује народ“ (378), а то је обављено у присуству Горчиновог сина Бранка, који је био отац нерођеног дјетета.

Неке празновјерице такође су и надаље живе: „Биће стао на сугреб“, (371) чује се и у том тренутку, да ли директно из Ње-гоша или из народа, свеједно.

Из категорије мисли и запажања која откривају цивилиза-цијске различитости јесте и ова мисао:

„Тада је он видео прошле године у граду како је један не-пријатељски официр пољубио руку некој жени и просто је осетио да му се згадило“. Чак, закључивао је он, „лацмани нису прави људи“ и „да је то предсказање њихове пропасти“. (374)

Колико је шпањолка однијела људских живота свједоче и ове ријечи из поглавља Шпањолка:

„У свакој кући се лежало логом, троје, четворо... читава по-родица. Болест је буктала и беснела као ватра. Умирала су деца, младићи, девојке, младе мајке, стари. Умрли су Радуле, Крсто, Живко, умрло је много жена и деце нарочито. Савица, жена по-којног Лакића Спасојева, била тако два дана мртва у кући међу троје ситне деце и једва је на концу одвукли и сахранили.“ (372)

Текст има неколико слојева значења, као и многи у многим дјеловима овог значајног романа.

Лијепа је архаична ријеч „логом“, лијепо поређење болести и ватре, а лијепо и тужно „два дана мртва међу троје ситне дје-це“. Овдје бројке „два“ и „три“ добијају неки градацијски, да не кажемо и фаталистички мисао.

Ту је и ово — „Москов и Црногорац — то је једно“, као и ово „слабићи умиру више од страха“ (375), мисли, констатације или максиме којих има подоста и које иду у ред народских му-дрости или исказа.

Таква је и мисао: „Ко има ту вјеру у будућност и у добро, тај има велику снагу духа“, као и ова: „Црногорац је увијек па-тио“, са учесталим враћањем на „несрећну дукљанску земљу.“

Високи ниво критичности, социјално обојене, постиже писац кад му једна личност вели: „... Енглеска, Француска и Италија трују у Азији и Африци примитивне народе као мишеве, на вјеш-тачки начин шире код њих болести, само да би се докопали

њиховог великог богатства... Тамо њихови попови, њихови док-тори, чиновници, војници и трговци подједнако убијају те јадне људе“! (387)

Ако би се пренебрегла ријеч „примитивни“, која је, на жалост, и до недавно била једини термин за те народе, ни најсавременији социолози — марксисте не би могли прецизније и тачније дати дефиницију једне фазе у развоју капитализма у свијету.

*

Роман је састављен из 22 заокружене цјелине, које се на моменте учине и као самосталне приповјетке. Али заједно и као роман хроника о једној личности, оцу породице и његовој чељади, његовим сељанима, роман о једном крају. Тако ова књига израста у својеврстан вокаболар живота, знања, истина и заблуда једног времена, незаобилазно свједочанство о Црној Гори и Црногорцима у првим дјелима деценијама овога стољећа, па и шире, на једој страни, а тачније, и кроз конкретно, слика о Бјелопавлићкој равници и њеним људима, да на крају и директно именујемо крај на који се све то односи и гдје се највећим дијелом све то и догађа, а писац то директно није рекао.

Књигу прати још једна околност која је чини интересантном и са књижевно-историјског становишта. Уз *Невидбог* Риста Ратковића то је први роман једног Црногорца о Црној Гори. А на ту чињеницу ваља указати, не да бисмо роману придодали у вриједностима које он носи и доноси, него да бисмо и преко тога могли да пратимо како се оформљивала наша књижевна свијест о самима себи, па у њој и наша историјска свијест, са бројним истинама, али и неминовним ограничењима.

Химнично и поетично завршен је роман. Ту ријеч „исправљао“ добија и изузетан смисао и драж и постаје симболична. Она оспорава оно „дукљанско“, а тиме су и поновљене и потврђене бројне особине романа на које смо се у раду трудили да покажемо, да их докажемо.

Svetozar Piletić

DUŠAN ĐUROVIĆ, *THE LAND OF DUKLJA*

Summary

Dkljanska zemlja (The Land of Duklja) by Dušan Đurović is a novel about Montenegro and its people during the first two decades of the present century. It is an autohrial novel, as Schtanzel terms a novel in which the narration is closest to the author's point of view. The history of a family, presented as a series prose segments which are almost rounded tales unto themselves, grows into a chronicle of a region, a story of its people and character, a story of life in peace and the tragedies and heartbreaks in war. Dušan Đurović also images some archetypal and irrational forces present in every people, relying on legend and folklore, on folk song and tale, and to a great extent also on folk idiom and phrase. All of this is conveyed in an interesting and striking, inspired and poetic manner.

This is a tale of customs, beliefs and superstitions, of hunger, illness and death, of war, but also a tale of love, of the land and woman, bearing a faith in man's invincibility, when he is his own and on his own land, like Antheus gaining the stature of a giant.

Althought its title has a note of fatalism, since the land of Duklja evokes the notion of a land of misfortune, and there are even folk legends to that effect, this is a history of strength, of man who cannot be vanquished, told with inspiration. Yet, also told with criticism, at times even with a social note, all the while with a sense of history, for the general, though, still, being a series of individual fates and characters and situations.

It is a work of lasting and momentous value, one which has entered Montenegrin literature, one could say, and become a classic.

Along with *Nevidbog* by Risto Ratković it is one of the first novels by a Montenegrin writer about Montenegro, and this gives it special importance and a special value.